

Історія

УДК 94(477.7) «175/18»:352.075

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.16719227>

**Губернатор та генерал-губернатор (військовий губернатор) у
місцевому управлінні Південної України: особливості взаємодії (остання
третина XVIII – початок XIX ст.)**

Савченко Ірина Володимирівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України та
методики навчання історії, Запорізький національний університет,
м. Запоріжжя, Україна, <https://orcid.org/0000-0001-6914-5898>

Прийнято: 22.07.2025 | Опубліковано: 31.07.2025

***Анотація.** В статті розглядається механізм управлінської взаємодії між генерал-губернатором (військовим губернатором) та губернаторами Південної України впродовж останньої третини XVIII – початку XIX ст. Дослідження акцентує увагу на змінах моделей підпорядкування губернаторів генерал-губернаторам (військовим губернаторам) в різні історичні періоди, зумовлених як потребами імперської політики, так і особистісними впливами місцевих адміністраторів. Метою дослідження є аналіз особливостей взаємодії, підпорядкування губернатора генерал-губернатору (військовому губернатору) в адміністративному механізмі Південної України останньої третини XVIII – початку XIX ст., розкриття ролі цих управлінських відносин в здійсненні імперської політики в регіоні. Методи. У роботі застосовано принципи історизму, науковості, об'єктивності, системності. Використано загальнонаукові та спеціальні історичні методи. У статті застосовані такі*

спеціально-історичні методи як: синхроністичний, порівняльно-історичний, біографічний. Для дослідження функціонування місцевих органів влади використовувався системний метод. Наукова новизна дослідження полягає в комплексному розкритті механізмів та особливостей управлінської взаємодії губернаторів та генерал-губернаторів (військових губернаторів) Південної України, відслідковуванні їх змін впродовж останньої третини XVIII – початку XIX ст.

Результати дослідження свідчать, що формування в управлінні Південною Україною інститутів губернатора та генерал-губернатора відповідно загальноімперським положенням відбувається в Азовській та Новоросійській губернії в 1774 –1775 рр. З цього часу розпочинається випрацювання моделей управлінських взаємовідносин між цими двома інститутами. З 1783–1784 рр., з поширенням на території Південної України «Установлень з управління губерніями» 1775 р. та призначенням Г. Потьомкіна президентом Військової колегії, важливу роль у комунікації між генерал-губернатором та правителями намісництва та області починає відігравати правитель військово-похідної канцелярії В. Попов. З отриманням П. Зубовим посади генерал-губернатора в управлінні Південною Україною все більшу роль отримує правитель Катеринославського намісництва І. Хорват. Підтримуючи активну комунікацію з генерал-губернатором, він при цьому активно посилював свій вплив в місцевому управлінні. В кінці XVIII ст., з введенням замість генерал-губернатора посади військового губернатора, взаємодія очільника регіону та губернаторів отримує більш бюрократичний характер.

Ключові слова: Південна Україна, генерал-губернатор, військовий губернатор, губернатор, намісництво, губернія.

Interaction Between the Governor and the Governor-General (Military Governor) in the Local Administration of Southern Ukraine (Late 18th – Early 19th Century)

Iryna Savchenko,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Ancient and Modern History of Ukraine and Methods of Teaching History, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-6914-5898>

Abstract. *The article examines the mechanism of administrative interaction between the Governor-General (Military Governor) and the governors of Southern Ukraine during the last third of the 18th century and the early 19th century. The study focuses on changes in the models of subordination of governors to Governor-Generals in different historical periods, driven both by the needs of imperial policy and by the personal influence of local administrators.*

The aim of the research is to analyze the peculiarities of interaction and subordination of the governor to the Governor-General (Military Governor) within the system of Southern Ukraine during the late 18th and early 19th centuries, and to reveal the role of these administrative relationships in the implementation of imperial policy in the region. Methods. The study applies the principles of historicism, scientific objectivity, and systematic analysis. Both general scientific and specialized historical methods are used. The article employs specific historical methods such as synchronistic, comparative-historical, and biographical approaches. A systems method was applied to study the functioning of local government bodies. Results. The results of the study show that the formation of the institutions of governor and Governor-General in the administration of Southern Ukraine, in accordance with general imperial regulations, took place in the Azov and Novorossiysk governorates

in 1774–1775. From that time, models of administrative relations between these two institutions began to take shape. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive disclosure of the mechanisms and peculiarities of managerial interaction between governors and governors-general (military governors) of Southern Ukraine, their comparison in different periods during the last third of the 18th century and the beginning of the 19th century.

Starting from 1783–1784, with the extension of the 1775 "Regulations on the Administration of Governorates" to Southern Ukraine and the appointment of G. Potemkin as President of the Military Collegium, the head of the military field office, V. Popov, began to play a key role in communications between the Governor-General and the rulers of vicegerencies and oblasts. With the appointment of P. Zubov as Governor-General, the head of the Katerynoslav vicegerency, I. Horvat, began to play an increasingly influential role in the governance of Southern Ukraine. While maintaining active communication with the Governor-General, he also actively expanded his influence in local administration.

At the end of the 18th century, with the replacement of the Governor-General by the position of Military Governor, interaction between the regional leader and governors acquired a more bureaucratic character.

Keywords: *Southern Ukraine, Governor-General, Military Governor, Governor, Vicegerency, Governorate.*

Постановка проблеми. Посади губернатора та генерал-губернатора, (з кінця XVIII ст. – військового губернатора) відігравали провідні ролі в місцевому управлінні Південної України в останні десятиріччя XVIII – на початку XIX ст. Впродовж останніх десятиріч XVIII ст. компетенція губернаторів і генерал-губернаторів змінювалася, набуваючи конкретизації в умовах розвитку державного апарату та його бюрократизації. В кінці XVIII – на початку XIX ст. на зміну генерал-губернатора вводиться посада військового

губернатора, що вимагало додаткових «налаштувань» місцевого державного апарату, та, найбільше, губернаторів. Водночас влада як губернаторів так і генерал-губернаторів (військових губернаторів) набувала специфіки через особливості розташування, соціально-економічного розвитку регіону, та ті моделі взаємодії, які між ними склалися. Висвітлення особливостей розвитку управлінських відносин губернатора та генерал-губернатора (військового губернатора) на Півдні України у другій половині XVIII – початку XIX ст. є важливою складовою в розумінні формування та функціонування державного апарату та механізмів поширення імперської влади в регіоні. Актуальність дослідження також посилюється його міждисциплінарним характером, а саме, важливістю в рамках історії державного управління України.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання компетенції, специфіки діяльності губернаторів та генерал-губернаторів (військових губернаторів) Південної України 1770-х рр. – першої чверті XIX ст., їх взаємовідносин з вищими та підпорядкованими органами влади були розглянуті такими дослідниками як: А. Бойко [6, 7], О. Лукашевичем [10], А. Олененко [13], О. Панкєєвим [15], Д. Прохоровим [20], І. Савченко [30], В. Шандрою [35]. Так, А. Бойко було охарактеризовано особливості управлінських взаємовідносин між вищими чиновниками Південної України за часів перебування по посаді Катеринославського генерал-губернатора Г. Потьомкіна [6, с. 93-95]. Специфіку впливу азовського губернатора В. Черткова на місцеве управління прослідкував О. Панкєєв [15, с. 11]. О. Лукашевич торкнувся питання ролі очільника військово-похідної канцелярії В. Попова у взаємодії з місцевими адміністраторами [10, с.161]. Проблематика управлінських взаємовідносин губернаторів та генерал-губернаторів розглядалася також дослідниками на тлі інших регіонів. Так, аспекти взаємодії волинського губернатора та генерал-губернатора розглядалися такими дослідниками як: Б. Маркевичем [11], М. Бармаком, В. Железняком [3], О. Романцовим [21]. О. Романцовим було

приділено також значну увагу становленню інституту військового губернатора в кінці XVIII – XIX столітті [22].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри численні наукові дослідження, дотичні до історії адміністративного устрою Південної України останньої третини XVIII – початку XIX ст., висвітлення механізмів взаємодії провідних інститутів місцевої влади цього періоду – губернатора та генерал-губернатора (військового губернатора) є фрагментарним, і потребує комплексного розгляду. Окремої уваги потребує висвітлення впливу моделей управлінської взаємодії губернаторів та генерал-губернаторів (військових губернаторів) на ефективність реалізації завдань імперської політики в регіоні.

Формулювання цілей статті. Метою даної статті є аналіз особливостей взаємодії, підпорядкування губернатора генерал-губернатору (військовому губернатору) в адміністративному механізмі Південної України останньої третини XVIII – початку XIX ст., розкриття ролі цих управлінських відносин в здійсненні імперської політики в регіоні, зокрема ліквідації запорізької спадщини, імперської колонізації та адміністративного реформування.

Завдання статті: проаналізувати моделі управлінської взаємодії губернаторів та генерал-губернаторів (військових губернаторів) у 1764–1822 рр.; простежити чинники та умови формування даних моделей взаємодії; розкрити вплив цих моделей на виконання завдань з імперської колонізації Південної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В другій половині XVIII століття Південна Україна відігравала важливу роль в зовнішньо та внутрішньополітичних планах Російської імперії. Прагнення до заволодіння виходом до Чорноморського узбережжя, «вирішення питання» запорізького козацтва, поширення імперської влади на Запорізькі Вольності та їх колонізація вимагали прискореного впровадження в регіоні загальноімперських органів

управління. Водночас місцеві адміністративні установи мали бути пристосованими для виконання значного переліку зовнішньо та внутрішньополітичних завдань російського уряду на Півдні України. Для місцевих губернаторів це означало появу чисельних питань, не притаманних центральним російським губерніям, які вони мали вирішувати. В той же час їх діяльність спрямовувалася та контролювалася вищою місцевою інстанцією – генерал-губернатором, на посаду яких, враховуючи важливість регіону, призначалися особи, що користувалися особливою довірою у вищій владі.

Посада губернатора в структурі місцевих органів влади Південної України вперше згадується у зв'язку з утворенням Новоросійської губернії у 1764 р., замість ліквідованих Нової Сербії та Слов'яносербії. Його компетенція є досить скромною: він виконував роль помічника чи «цивільного губернатора» при головному командирі Новоросійської Губернії, якому де-факто належала влада в губернії [33, с. 64]. За указом від 22 березня 1764 р. головному командирові підпорядковувалися органи управління поселених військових формувань та цивільного населення [29, с. 60].

За указом від 3 липня 1774 р. генерал-губернатором Новоросійської губернії та Головним Командиром поселених в ній військ було призначено Г. Потьомкіна. [33, с. 98]. Указом від 14 лютого 1775 р. Г. Потьомкін призначався також генерал-губернатором новоствореної Азовської губернії [16, с. 56]. Таким чином, впродовж 1774 – 1775 рр. місцеве управління південноукраїнським регіоном було «передано» до генерал-губернатора.

На момент призначення Г. Потьомкіним генерал-губернатором Азовської та Новоросійської губерній за цією посадою визначалися широкі повноваження з місцевого управління, як цивільного, так і військового. Він ставав представником влади імператриці в регіоні, відповідальним перед нею за свої дії [35, с. 48]. Ним здійснювався загальний нагляд та керівництво за діяльністю місцевих органів управління. Також генерал-губернатор був вищою

контролюючою інстанцією на рівні губернії щодо здійснення судочинства, мав повноваження з фінансового управління (йому належав контроль з надходження прибутків та здійснення витрат в губернії) [29, с. 262]. З призначенням Г. Потьомкіна генерал-губернатором та розгорнення імперської колонізації Південної України розпочався новий етап організації губернських органів влади.

На 1774 р. влада на місцевому рівні належала Новоросійському губернаторові М. Муромцеву і правлінню Новоросійської губернської канцелярії, яке очолював В. Чертков [7, с. 59]. З утворенням Азовської губернії В. Чертков почав виконувати обов'язки її губернатора, і за указом від 27 липня 1775 р. його було офіційно затверджено на цій посаді [15, с. 11]. Він був азовським губернатором до 1783 р., коли отримав підвищення й став генерал-губернатором Харківської та Воронежської губерній [15, с. 11]. Щодо М. Муромцева, то за указом від 5 липня 1777 р. його на посаді Новоросійського губернатора мав замінити М. Язиков, який почав виконання обов'язків з весни 1778 р. [9, с. 679].

Зазначимо, що не дивлячись на рівність посад, В. Чертков очевидно користувався більшим впливом в місцевому управлінні. Програми рішень низки важливих завдань подавалися генерал-губернатору саме ним. Його впливовість в місцевому управлінні простежується за ордерами Г. Потьомкіна до губернаторів. У ордерах В. Черткову Г. Потьомкін міг надавати розпорядження не лише щодо впорядкування ввіреної йому Азовської губернії, а й Новоросійської включно [15, с. 11]. Дослідник О. Панкєєв називає його «сірим кардиналом» регіону. На його думку, Г. Потьомкін навіть остерігався впливу В. Черткова в місцевому управлінні, і тому зініціював його підвищення [15, с. 11].

Основними законодавчими актами, які регламентували діяльність губернаторів, були «Настановленням губернаторам» 1764 р. та інструкція

1728 р. За положеннями «Настановлення» 1764 р. в руках губернаторів зосереджувалася адміністративна влада на місцевому рівні. Вони були підпорядковані безпосередньо імператриці та Сенату. Однак, з введенням в південноукраїнських губерніях посади генерал-губернатора, якому вони безпосередньо підпорядковувались, їх повноваження обмежувалися перш за все виконавчими функціями. За «Настановленням» губернатори були покликані здійснювати перш за все адміністративно-поліцейське управління. До їх відомства належали: 1) боротьба з розбійниками, хворобами, пожежами; 2) нагляд за діяльністю адміністративних установ і не допущення зловживань. Також вони контролювали здійснення правосуддя в губерніях. Певні обов'язки губернатори мали щодо економічного розвитку: мали сприяти землеробству та надавати пропозиції до вищих органів влади стосовно економічного розвитку губернії [1, с. 1-4; 2, с. 114–140]. За інструкцією від 12 вересня 1728 р. за губернаторами визначалися певні функції з військового управління. Водночас специфіка управління регіоном визначила розширення кола питань, які вирішували губернатори, порівняно з визначеними законодавством [2, с. 116–140].

Так, найперше, з включенням території колишніх Запорізьких Вольностей до Азовської та Новоросійської губерній В. Чертков та М. Муромцев мали виконати значну кількість завдань з колонізації регіону та його адміністративного «упорядкування» відповідно до імперських вимог. Вже у ордері від 18 липня 1775 р. Г. Потьомкіним наказувалося азовському губернатору надати пропозиції стосовно розподілу губерній на провінції та повіти, призначення повітових та провінційних міст. Також він мав розглянути питання щодо введення нових зборів, підрахувати річний прибуток з губерній, призначити нові митниці, та головне, скласти нові штати. Подібні інструкції були надані і новоросійському губернаторові [1, с. 171–172]. Роботу зі складання нових штатів було виконано досить швидко, і вже в вересні 1775 р. Г. Потьомкін

надав пропозицію Сенату щодо територіального устрою Азовської та Новоросійської губерній [5, с. 47–48]. Щоправда, Сенат їх не конфірмавав і установи Азовської губернії діяли без затверджених штатів. Загалом, в управлінні Азовською та Новоросійською губерніями досить швидко почав випрацьовуватись порядок, за яким велика кількість адміністративних рішень здійснювалася губернаторами за ордерами Г. Потьомкіна без затвердження Сенатом [15, с. 12]. Важливі рішення при цьому погоджувалися генерал-губернатором в особистому листуванні з імператрицею.

Одним з провідних напрямків місцевих губернаторів у 1770-х рр. стає ліквідація запорізької спадщини. Його реалізація мала низку основних завдань: 1) ламання паланкового та введення провінційно-повітового адміністративного устрою; 2) створення механізму контролю та управління щодо колишніх запорозьких козаків; 3) переведення зимівчан до слобід та організація частини з них у поселені полки; 4) привчання запорожців до «правильного», з точки зору російського уряду, життя. Як М. Муромцев, так і В. Чертков доклали чимало зусиль до вирішення цих завдань. Так, за їх проєктами на території колишніх Запорозьких Вольностей вводився у 1776 р. провінційно-повітовий устрій, в якому, щоправда, ще проглядалися риси паланкового поділу. Влітку 1775 р. М. Муромцев для управління колишніми Запорізькими Вольностями у Новоросійській губернії квапливо ввів посаду головного командира, яким став комендант Новосіченського ретраншименту П. Норов [1, с. 180]. Згодом його повноваження охопили і територію Азовської губернії. З часом вибудовується система урядового контролю за запорожцями, яку низовою ланкою якої стають наглядачі селищ, до яких потім додаються земські комісари, та, врешті, провінційні канцелярії [1, с. 185–189; 13, с. 97–99].

Вирішення питань з ліквідації запорізької спадщини, колонізації та посилення імперського впливу в регіоні вимагали від губернаторів пошуку нових рішень, які дозволяли б виконати завдання з імперської політики в

умовах регіону. При цьому довірчі відносини Г. Потьомкіна з Катериною II та перебирання ним до своїх рук повноважень стосовно адміністративного управління, які належали вищим органам влади, мали сприяти виконанню місцевим адміністративним апаратом завдань російського уряду у регіоні. З іншого боку, адміністративна та економічна колонізація регіону вимагали постійної посиленої комунікації між генерал-губернатором та губернаторами.

На початок 1780-х рр. в регіоні все нагальнішим ставало питання з введення «Установлень з управління губерніями 1775 р.». Реформу вже було проведено на Лівобережній Україні, і питання долі запорозької спадщини на півдні було значною мірою вирішено. Г. Потьомкін, який «тягнув» з реформою через політичну та соціально-економічну специфіку регіону, не мав більше на те можливості, тож було проведено комплекс підготовчих робіт і 16 червня 1784 р. йому було надіслано рапорт з повідомленням про перше засідання губернських установ Катеринославського намісництва [23, арк. 472].

За «Установленням» управління губернією здійснювалося губернаторами, та вони підпорядковувалися генерал-губернаторам, у відомстві яких було дві або більше губерній. За указом від 30 березня 1783 р. Г. Потьомкін призначався Катеринославським намісником [30, с. 196].

Фактично, з введенням «Установлень щодо управління губерніями» на півдні України відбувається подальше розширення повноважень Г. Потьомкіна. За положеннями «Установлень» намісник брав участь у засіданнях Сенату з питань підпорядкованих йому губерній, йому підпорядковувалися військові формування в намісництві. Безпосередньо у підпорядкуванні генерал-губернатора були губернатор і намісницьке правління. Інші органи управління губернського рівня ним контролювались [1, с. 13-14]. Розширенню управлінського впливу Г. Потьомкіна суттєво сприяло його призначення президентом Військової колегії. В його військово-похідної канцелярії поруч з питаннями, які надходили до розгляду Військової колегії, вирішувалися і

питання підпорядкованих йому губерній [10, с. 159-163]. Зростання обсягу діяльності та розширення штату канцелярії обумовили потребу у людині, яка б здійснювала на належному рівні керівництво канцелярією. У 1786 р. на чолі військово-похідної канцелярії Г. Потьомкіна було офіційно призначено В. Попова. Досить швидко через завантаженість Г. Потьомкіна справами відбулося зростання значення В. Попова в управлінні південноукраїнським регіоном. Випрацьовувався механізм, за яким підпорядковані генерал-губернаторові інстанції, зокрема губернатори, надсилали листи безпосередньо В. Попову, який на їх основі складав відомості для Г. Потьомкіна [6, С. 92-100].

При цьому в управлінні Катеринославським намісництвом і утвореної на той час Таврійською області, генерал-губернатором якої було призначено також Г. Потьомкіна, набуває усталеності система взаємовідносин серед вищого чиновництва регіону, в основі якої є наявність спільних фінансових та управлінських інтересів, цінування вміння вирішувати управлінські завдання, та менш поважне ставлення, порівняно з російськими губерніями, до бюрократичної ієрархії. Центром цієї системи був Г. Потьомкін [6, с. 92]. І місце губернаторів в ній залежало не тільки від їх чину та посади, але і від симпатій та оцінок намісника.

В Катеринославському намісництві посада губернатора отримує більш гучну назву — правителя намісництва. За час генерал-губернаторства Г. Потьомкіна ці посаду обіймали три особи: у 1783 – 1784 рр. – генерал-майор Т. Тутолмін, з 1783 по 1788 р. – бригадир, а згодом генерал-майор І. Синельников, з 1788 по 1793 р. – дійсний статський радник В. Каховський [30, с. 199]. При цьому очевидно, що І. Синельников, а згодом В. Каховський користувалися більшою довірою Г. Потьомкіна, ніж перший правитель намісництва Т. Тутолмін, який був на цій посаді лише рік.

За «Уставленнями для управління губерніями» 1775 р. за посадою губернатора закріплювалося здійснення виконавчих функцій, розпорядчі

належали генерал-губернатору [4, с. 155]. Якщо за «Настановленням губернаторам» 1764 р. за губернаторами визначалися повноваження військового управління, то за «Установленнями» 1775 військові формування в губернії однозначно переходили в підпорядкування генерал-губернатора. При цьому компетенція губернаторів з цивільного управління за нормативною традицією регулювалася «Настановленням» 1764 р. Однак рапорти правителів намісництва свідчать про розширення їх сфери діяльності відповідно визначеної законодавством у зв'язку зі специфікою південноукраїнського регіону. Так, у першій половині 1780-х рр. потрібно було вирішити комплекс питань стосовно введення нового адміністративно-територіального устрою. Для цього необхідно було організувати завершення справ органів управління Азовської та Новоросійської губерній, ввести нові установи і налагодити їх діяльність. Т. Тутолміним, а також І. Синельниковим було проведено чималу роботу з кадрового комплектування органів влади намісництва, введення нових органів управління. Впродовж 1784 – 1785 рр. І. Синельников надавав чисельні пропозиції Г. Потьомкіну щодо введення нових посад або навіть органів управління [22, 23]. Завдання імперської політики в регіоні визначали пріоритетність таких напрямів діяльності правителів намісництва як: 1) контроль за переміщенням населення в регіоні, посилення якого диктувалося прикордонним положенням та близькістю Війська Донського; 2) сприяння колонізації, в тому числі іноземній; 3) здійснення будівничих проєктів, перш за все, будівництво Катеринославу [8, с. 43, 22, арк. 7-30, 142; 24, арк. 258; 25, арк. 192;].

Після анексії Кримського ханства Російською імперією було розпочато процес поширення імперської системи управління на його територію. На 1783 р. адміністративна та військова влада в регіоні на місцевому рівні належала Г. Потьомкіну, як командуючому військовими формуваннями у південноукраїнському регіоні, а згодом генерал-губернатора Таврійської

області. На місцях управління землями Кримського ханства уособлювалося в руках командуючих військами, що були розташовані в Криму — графа де Бальмена, а з серпня 1783 р. — генерала І. Інгельстрома [20, с.213].

Однак російський уряд намагався якомога швидше провести адміністративну реформу, і в лютому 1784 р. була утворена Таврійська область згідно з «Установленнями щодо управління губерніями» 1775 р. [20, с. 215] Оскільки на момент введення «Установлень» в області ще не склалися відповідні соціально-економічні умови: відчувався гострий недолік чиновників, була замалою кількість населення відповідно до норм законодавства, — вводилася саме область замість намісництва і губернські органи влади було перейменовано в обласні.

Посада губернатора в Таврійській області отримала назву правителя області. На дану посаду навесні 1784 р. було призначено В. Каховського. З жовтня 1788 р. його змінив бригадир С. Жигулін [31, с. 67]. Правитель області, як і намісництва, підпорядковувався генерал-губернатору. Його компетенція визначалася тими ж законодавчими актами, що і для правителів намісництва. Подібно до Катеринославського намісництва, специфіка управління Таврійською областю вимагала розширення усталеної сфери діяльності місцевих адміністраторів та їх активної взаємодії з генерал-губернатором, який постійно надсилав ордери з черговими розпорядженнями. Правителі області мали впроваджувати російський адміністративний устрій на анексованих землях, вирішувати питання, пов'язані з долею татарського населення, реалізацією проектів щодо соціально-економічного розвитку регіону тощо. [20 с. 24, 25; 25, арк. 173-178, 329, 340, 347, 360; 27, арк. 268].

Зі смертю Г. Потьомкіна у 1791 р. деякий час загальне керівництво управлінням Південною Україною здійснювалося на рівні вищих органів влади, а саме Катериною II. Виконувачем і наглядачем за виконанням владної політики в Південній Україні був призначений В. Каховський, але реальне управління

здійснював В. Попов [6, с. 98]. Ситуація поступово змінювалася з посиленням при дворі впливу наступника Г. Потьомкіна — П. Зубова, який у 1793 р. був призначений генерал-губернатором Катеринославського намісництва та Таврійської області. В. Попова було усунуто від справ управління Південною Україною, а правителем Катеринославського намісництва було призначено ставленика П. Зубова – І. Хорвата. У 1795 р. П. Зубов став також генерал-губернатором створеного за його ініціативою Вознесенського намісництва [7, с. 101]. П. Зубов, як і Г. Потьомкін свого часу, намагався посилити власний вплив на управління Південною Україною через посадову особу, що користувалася його довірою, тобто правителя Катеринославського намісництва І. Хорвата. Він став також першоприсутнім у Таврійській області та Вознесенському намісництві. Від П. Зубова І. Хорват отримував розпорядження, якими регламентувалися усі галузі управління південноукраїнського регіону. У зв'язку з необхідністю зберігання свого положення при дворі П. Зубов не залишав Петербургу і управління регіоном здійснював «заочно». Тож П. Зубов не мав можливості ефективно контролювати його діяльність. Таким чином, впровадження проєктів П. Зубова в життя залежало цілком від правителя Катеринославського намісництва, що дозволяло І. Хорватові мати значний вплив на соціально-економічні та адміністративні процеси у південноукраїнському регіоні [6, с. 92]. При цьому його управління отримало звинувачення фінансового характеру.

З початком правління Павла I було здійснено ряд реорганізацій, спрямованих на ліквідацію специфіки управління південноукраїнським регіоном на губернському рівні. У 1796 р. П. Зубова було знято з посади генерал-губернатора Південної України, і саму посаду намісника ліквідовано. За указом від 14 січня 1797 р. адміністративна влада у краї перейшла до Катеринославського військового губернатора М. Бердяєва, якого було призначено Новоросійським військовим губернатором [34, с. 3–4].

Розвиток адміністративно-територіального устрою південноукраїнського регіону на початку XIX ст. визначався двома протилежними тенденціями: прагненням до уніфікації місцевого адміністративного устрою та необхідністю вираховування специфіки соціально-економічного розвитку регіону та його прикордонного положення. Впродовж перших двох десятирічь XIX століття адміністративна влада на місцевому рівні в південноукраїнському регіоні зосереджувалася в руках військового губернатора, управляючого цивільними справами. Їх повноваження окреслювались уставом «Про польову піхотну службу» 1796 р., які у загальних рисах збігалися з функціями комендантів, а для забезпечення адміністративного регулювання їм підпорядковувалась місцева поліція [11, с. 201–204]. Особливими розпорядженнями на них покладалося цивільне управління в підпорядкованих губерніях. За склавшоюся традицією у адміністративному управлінні, військові губернатори формально мали теж саме коло обов'язків, що і генерал-губернатори. Виходили лише окремі закони, якими уточнювалося коло повноважень військових губернаторів. Водночас в умовах централізації державного апарату, повноваження військового губернатора обмежувалися через розростання розпорядчих функцій на рівні міністерств. Слід також зазначити, що на Півдні України за Олександра I окрім херсонського існували також і миколаївський, одеський та феодосійський військові губернатори, однак, на інших правах. Миколаївський військовий губернатор, посада якого без змін проіснувала до 1917 р., опікувався лише Миколаєвим та приналежними до нього селами [22, с. 10].

Військовими губернаторами краю до утворення генерал-губернаторства були: з 1800 по 1803 р. – Міхельсон, з 1803 по 1804 р. – С. Беклешов, з 1804 по 1805 р. – А. Розенберг, з 1805 по 1815 – Е. де Ришельє, а з 1815 р. його замінив А. Ланжерон [34, с. 52–305].

У 1802 р. на території Південної України було утворено три губернії: Катеринославську, Таврійську та Миколаївську (згодом Херсонську), на чолі

кожної з яких призначався губернатор. На початку XIX століття виходили закони, якими конкретизувалися окремі повноваження губернаторів, без суттєвої їх зміни. Так, було розширено повноваження губернаторів щодо контролю за судочинством в губерніях. За указом 1803 р. усі слідчі та карні справи потрібно було представляти на розгляд цивільним губернаторам [17, с. 576]. Уточнювалася діяльність губернаторів щодо фінансового управління. Зокрема, указом 1812 р. було підтверджено обов'язки губернаторів щодо нагляду за усіма взагалі зборами у губернії [31, с. 123].

Повноваження губернаторів Катеринославської та Херсонської губернії на початку XIX століття не мали помітних особливостей. Певною специфікою відзначалися обов'язки та сфера діяльності Таврійського цивільного губернатора. По-перше, губернські органи влади Таврійської губернії, через потреби колонізації та розвитку торгівлі мали оптимізовану управлінську структуру [17, с. 289]. В цій губернії засновувалося губернське правління, яке поділялося на дві експедиції: виконавчу та казенну. До відомства першої експедиції відносилися справи, які стосувалися губернського правління. До відомства другого відділу переходило фінансове управління, яке зазвичай здійснювалося казенною палатою. Замість окремих судочинних палат вводилася одна установа — цивільний та карний суд [1, с. 305]. По-друге, потреби колонізації регіону, економічного розвитку та посилення державного контролю в губернії зумовили посилення повноважень Таврійського губернатора щодо поліцейського, економічного управління, зокрема, соляних промислів.

Питання, що привертало увагу уряду чи не найбільше в управлінні Таврійською губернією на початку XIX ст. — це був видобуток солі. З 1803 року, з призначенням на посаду Таврійського губернатора Д. Мертваго, який був головним наглядачем кримських озер, ці посади були поєднані [12, с. 123]. За указом 8 липня 1804 р. для управління соляними справами утворювалася

Кримська соляна експедиція, і Таврійського губернатора було призначено її управляючим. До його відомства належали: а) контроль за тим, щоб ввіз солі в південні та інші губернії не мав ніякого утиску; б) нагляд щоб прибутки вірно надходили у казну; в) контроль діяльності чиновників [18, с. 425].

Очевидно, що робота місцевого державного апарату на початку XIX століття потребувала певного налагодження, зокрема на рівні відносин «військовий губернатор» – «губернатор». Стабілізація взаємодії військових губернаторів та цивільних губернаторів ускладнювала через непослідовність у нормативному регулюванні їх відносин з вищими органами влади. Так, у 1800 р. вийшов указ, за яким Сенат мав підтримувати зв'язок щодо усіх цивільних справ губернії та справ поліції лише з цивільними губернаторами. Останні повинні мали інформувати про свої дії військових губернаторів [21, с. 115]. З приходом до влади Олександра I, у 1801 р. вийшов указ про припинення зв'язків Сенату через цивільних губернаторів та повернення до старих правил. Згодом, у 1802 р. цивільним губернаторам іменним указом було надано право за відсутності військових губернаторів напряду інформувати імператора [20, с. 115]. Звичайно, така мінливість в нормативних актах створювала плутанину і можливості для конфліктних ситуацій у відносинах військових губернаторів та губернаторів.

При цьому на місце стійких «управлінсько-особистісних» відносин, які діяли за часів Г. Потьомкіна та П. Зубова на півдні України, настає час більш бюрократичних, службових. Цьому сприяла нетривалість перебування військових губернаторів на посаді в перші роки XIX століття. Більше того – впливові губернатори могли «змагатися» з військовими губернаторами у впливі в місцевому управлінні та серед вищих та центральних органів влади. Прикладом таких відносин є конфлікт між губернатором Таврійської області Д. Мертваго і військового губернатора А. Розенберга. Особистісна неприязнь між ними з усією силою проявила себе у питанні управління ногайцями, де, з точки

зору Д. Мертваго, А. Розенберг виявив схильність до подарунків від ногайської знаті [11, с. 134]. Надалі конфлікт почав переходити у інші сфери – зокрема, кадрові питання. Так, А. Розенберг скаржився, що Д. Мертваго навадав міністру кандидатури чиновників без погодження з ним. З призначенням на посаду військового губернатора Е. де Рішельє відносини очільника регіону та губернаторів отримали більш стабільний характер [34, с.167].

Висновки. Проведене дослідження дозволило розкрити на комплексному рівні механізми та особливості управлінської взаємодії губернаторів та генерал-губернаторів (військових губернаторів) Південної України, прослідкувати їх зміни, умови та чинники цих змін впродовж останньої третини XVIII – початку XIX століття. В останні десятиріччя XVIII ст. важливим фактором реалізації завдань імперської колонізації на півдні України є складання досить ефективного механізму управлінських взаємовідносин генерал-губернатор – губернатор. Завдяки цьому складається модель взаємодії між генерал-губернатором та губернаторами, в основі якої лежать як спільні управлінські орієнтири, так і певна довіра. І Г.Потьомкін, П. Зубов виокремлювали серед губернаторів, правителів намісництва (області) людину, через яку найбільше здійснювали управлінський вплив. Це, зокрема азовський губернатор В. Чертков, правитель Таврійської області, згодом Катеринославського намісництва В. Каховський, правитель Катеринославського намісництва І. Хорват.

З ламанням усталеного адміністративного устрою наприкінці XVIII ст. і введенням посади військового губернатора, взаємовідносини його з губернатором отримують більш бюрократичний характер. Недостатня нормативна урегульованість повноважень очільників регіону, відсутність прискіпливого кадрового відбору у перші роки XIX століття призводило до появи конфліктних ситуацій між військовим губернаторами та губернаторами.

Список використаних джерел

1. Адміністративний устрій Південної України (середина XVIII – перша половина XIX століття). *Джерела з історії Південної України*. Т. 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. 528+XLI с.
2. Андриевский И. О наместниках, воеводах, и губернаторах. Спб.: Типография Эдуарда Праца, 1864. 160 с.
3. Бармак М. Железняк В. Волинський губернатор у військовій політиці Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2012. Вип. 2.
4. Блинов И. Губернаторы: Историко-юридический очерк. СПб. : Типо-литография К.Л. Пентковского, 1905. 366 с.
5. Богумил А. К истории управления Новороссии князем Г.А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года. Вып. 2. Екатеринослав : Типография губернского земства, 1905. 134 с.
6. Бойко А. Діяльність В. С. Попова по управлінню Південною Україною на початку 90-х років XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 1999. Вип. VII. 91–102.
7. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2000. 308 с.
8. Днепропетровску – 200 лет. 1776–1976: Сборник документов и материалов. Київ : «Наукова думка», 1976. 601 с.
9. Екатерина II и Г.А. Потемкин. Личная переписка 1769–1791. Москва : «Наука», 1997. 992 с.

10. Лукашевич О. Історія створення канцелярії генерал-губернатора Катеринославського намісництва Г.О. Потьомкіна. *Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ*. Вип. 4 (5). Запоріжжя, 1999. С. 159-166. URL ; http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_79. (дата звернення: 17.05.2025).

11. Маркевич Б. Волинський губернатор і генерал-губернатор у взаємодії та протиріччях (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Гуржіївські історичні читання*. 2012. Вип. 5. С. 201-204. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gurit_2012_5_79. (дата звернення 17.05.2025).

12. Мертваго, Д. Записки Дмитрия Борисовича Мертваго. 1760–1824. Москва : «Русский архив», 1867. 336 с.

13. Олененко А. Особливості адміністративно-територіального устрою Азовської губернії. *Музейний вісник*, 2012. С. 95–101. URL : http://ri-urbanhistory.org.ua/Projects/Doslidnyky_P_U/Olenenko.pdf. (дата звернення 23.05.2025).

14. Ордера князя Платона Алексеевича Зубова к Правителю Таврической области. Сообщил Кириенко Г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь, 1896. № 24. С.1–23.

15. Панкєєв О. Історичні умови формування чиновництва Російської імперії в Південній Україні у другій половині XVIII століття. *Мандрівець*. 2013. № 3. С. 9–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mandriv_2013_3_4 (дата звернення: 01.06.2025)

16. ПСЗР. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XX. 1034 с.

17. ПСЗР. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVII. 1122, 46 с.

18. ПСЗР. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXVIII. 1328, 9 с.

19. ПСЗР. Собрание Первое. СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. Т. XXXV. 674 с.

20. Прохоров Д. Органы управления Таврической области после присоединения Крыма к России: 1783–1787 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Симферополь, 1996 г. Вып. 5. С. 213–225.

21. Романцов О. В. Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.). Київ : Інститут історії України, 2017. 268 с.

22. Романцов О. Практика унормування правового статусу військових губернаторів у Російській імперії (кінець XVIII–початок XIX ст.). *Регіональна історія України*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 205–216. URL : <http://history.org.ua/JournALL/regions/3/10.pdf> (дата звернення: 20.06.2025).

23. Російський державний архів давніх актів (РДАДА). Ф. 16. Оп. 1, Спр. 693. Част.1. 628 арк.

24. РДАДА. Ф. 16. Оп. 1, Спр. 693. Част.2. 269 арк.

25. РДАДА. Ф. 16. Оп. 1, Спр. 693. Част.5. 486 арк.

26. РДАДА. Ф. 16. Оп. 1, Спр. 962. Част.1. 464 арк.

27. РДАДА. Ф. 16. Оп. 1, Спр. 962. Част.3. 335 арк.

28. РДАДА. Ф. 16. Оп. 1, Спр. 962 а. Част. 1.

29. Савченко І. Адміністративний устрій Азовської та Новоросійської губерній (1775 –1783 рр.). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. 2005 Т. 10. С. 259–282.

30. Савченко І. Адміністративно-територіальний устрій Катеринославського намісництва (1783–1791 рр.). *Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорозького державного університету*. Запоріжжя : Тандем-У, 2003. Вип. 7. С. 192–209.

31. Савченко І. До історії місцевих органів управління Таврійської губернії (1783-1800 рр.). *Студії з історії Степової України*. Вип. 1. Запоріжжя, 2003. С. 65–72.
32. Савченко І. Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст. *Scriptorium nostrum. Електронний історичний журнал*. 2015. №2. С.116–130. URL : <https://surl.li/noaufq> (дата звернення: 22.06.2025)
33. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. Одесса: Гор. типогр, 1836. Ч. I. 300 с.
34. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края, 1731 – 1823. Одесса: Гор. типогр, 1838. Ч. 2. 256 с.
35. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. : Київ : Інститут історії України НАН України, 2005. 426 с. : іл.